

Examen HAVO

2026

tijdvak 1
vrijdag 8 mei
9.00 - 12.00 uur

filosofie

Dit examen bestaat uit 25 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 45 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd.

Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 Het boek van hoop

In *Het boek van hoop* moedigt de bioloog Jane Goodall de lezers aan om hoop te houden voor de toekomst. De negatieve gevolgen van de klimaatverandering stemmen veel mensen somber, maar volgens Goodall zijn er redenen om optimistisch te blijven. Ze noemt onder andere: de ongelooflijke menselijke intelligentie, de veerkracht van de natuur en de kracht van de jeugd. Goodall legt de 'ongelooflijke menselijke intelligentie' uit door mensen en andere dieren te vergelijken:

tekst 1

Chimpansees en de andere mensapen kunnen vierhonderd of meer woorden Amerikaanse gebarentaal leren, complexe problemen op een computer uitwerken en ze houden van schilderen en tekenen, net zoals sommige andere dieren, zoals varkens. [Toch] kan zelfs de slimste chimpansee geen raket ontwerpen waaruit een robot tevoorschijn kruipt.

bron: Jane Goodall, Het boek van hoop, 2021

In discussies over de verschillen tussen mens en dier speelt menselijk exceptionalisme een rol.

Lori Gruen gaat in haar opvatting over mens en dier in op het gebruik van gereedschappen door dieren.

- 2p 1 Leg met tekst 1 uit wat menselijk exceptionalisme inhoudt.
Geef vervolgens het argument waarmee Gruen menselijk exceptionalisme op basis van het gebruik van gereedschappen door dieren verwerpt.

Onder de 'ongelooflijke menselijke intelligentie' valt volgens Goodall ook altruïsme. Volgens haar kunnen zowel mensen als dieren elkaar helpen. Maar alleen mensen kunnen volgens haar ook belangeloos iemand helpen, dus zonder dat ze iets terugverwachten.

Gruen gaat in op het onderscheid tussen een smalle en een brede definitie van moraliteit. Beide definities leiden volgens haar niet tot een verschil in morele relevantie tussen mens en dier.

- 3p 2 Leg uit dat volgens Gruen:
- de smalle definitie van moraliteit **niet** leidt tot een verschil in morele relevantie tussen mens en dier, en
 - de brede definitie van moraliteit **niet** leidt tot een verschil in morele relevantie tussen mens en dier.
- Geef met Goodalls opvatting van altruïsme een argument **tegen** Gruens opvatting dat er geen verschil in morele relevantie is tussen mens en dier.

Volgens sommige culturen heeft al het leven intelligentie. Goodall baseert zich hierop als ze stelt dat we in onze omgang met dieren moeten leven volgens de universele morele regel: 'Behandel al het leven zoals je zelf behandeld wilt worden, want al het leven heeft intelligentie.'

In de ethiek staat universalisme tegenover relativisme.

- 2p **3** Geef een argument **voor** het bestaan van universele morele regels voor het omgaan met dieren. Ga daarbij in op:
- het ethische begrip 'relativisme', en
 - Goodalls universele morele regel.

Een andere reden voor hoop is volgens Goodall de veerkracht van de natuur. Zelfs op plekken waar de natuur door klimaatverandering volledig is uitgedroogd, of door overstromingen of houtkap is verwoest, kan de natuur zich herstellen, zoals in Gombe, een nationaal park in Tanzania. Ze legt dit als volgt uit:

tekst 2

De natuur heeft een soort ingebouwde veerkracht. [...] Er zijn zaden die kunnen ontkiemen na een jarenlange sluimering. Ze bevatten die kleine vonk van het leven die wacht op de juiste omstandigheden om zijn kracht te tonen. [...] Toen al het bos rond Gombe was gekapt, [ontdekten we dat] de zaden van sommige bomen, die al wel twintig jaar in de grond zaten, spontaan ontkiemden.

bron: Jane Goodall, Het boek van hoop, 2021

- 1p **4** Volgens Aristoteles hebben alle organismen een inherent doel (telos). Leg met een voorbeeld uit tekst 2 deze opvatting van Aristoteles uit.

Volgens Helmuth Plessner verschillen planten, dieren en mensen vanwege hun positionaliteit.

- 1p **5** Leg met een voorbeeld uit tekst 2 Plessners opvatting uit over de positionaliteit van planten.

Goodall pleit ervoor dat lokale gemeenschappen worden betrokken bij het herstel van de natuur en er ook van profiteren. Ze beschrijft een voorbeeld uit Tanzania waar steeds minder chimpansees voorkwamen, omdat de bewoners in en rond de bossen in armoede leefden en de bomen kaptten om aan brandhout te komen. De bewoners gaven aan dat ze scholing wilden, in het bijzonder voor vrouwen omdat die waren achtergesteld.

In samenwerking met de lokale Tanzaniaanse overheid zette Goodall een project op voor herbebossing en onderwijs. Vrouwen werden aangemoedigd om kleine leningen af te sluiten om boomkwekerijen te beginnen. Op deze manier konden ze een beter leven opbouwen zonder armoede. Volgens Goodall zien deze vrouwen in dat zichzelf en hun families het beter zullen hebben als het goed gaat met het ecosysteem. Volgens Vandana Shiva moet natuurbescherming samengaan met het aanpakken van sociale ongelijkheid.

1p **6** Leg uit dat het project in Tanzania aansluit bij deze opvatting van Shiva.

Shiva is kritisch over het dominante westerse model van vooruitgang, omdat dat volgens haar paternalistisch is.

1p **7** Leg uit dat Shiva het project in Tanzania **geen** voorbeeld zou vinden van het paternalisme van het dominante westerse model van vooruitgang.

Het project in Tanzania sluit aan bij de kritiek van Val Plumwood op het antropocentrisme als vorm van centrisme, die leidt tot rechtvaardiging van dominantie en tot ecologische blindheid.

2p **8** Leg uit dat het project in Tanzania aansluit bij deze kritiek van Plumwood. Leg daarbij uit dat Plumwood antropocentrisme opvat als een vorm van centrisme.

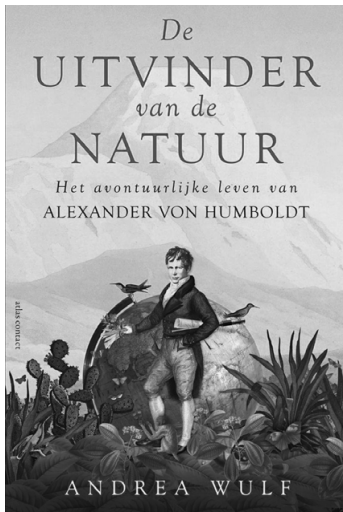
Volgens Goodall kunnen we hoopvol zijn over het aanpakken van milieu- en klimaatproblematiek vanwege de kracht van de jeugd. Ze benadrukt net als Thomas Pogge het belang van intergenerationele klimaatrechtvaardigheid.

Over de manier waarop milieu- en klimaatproblematiek moeten worden aangepakt, verschillen de meningen. Sommigen vinden dat de aanpak van milieu- en klimaatproblematiek ieders individuele morele verantwoordelijkheid is, maar William Ophuls pleit voor eco-autoritarisme.

3p **9** Beargumenteer of individueel handelen van jongeren volgens jou de milieu- en klimaatproblematiek kan oplossen. Ga daarbij in op:

- milieu- en klimaatproblemen als individuele morele verantwoordelijkheid,
- Pogges opvatting over intergenerationele rechtvaardigheid, en
- Ophuls' opvatting over eco-autoritarisme.

Opgave 2 De uitvinder van de natuur

Alexander von Humboldt leefde ruim tweehonderd jaar geleden en was een van de beroemdste mensen van zijn tijd. Tijdens zijn jarenlange avontuurlijke ontdekkingsreizen keek hij op nieuwe manieren naar de natuur. Humboldts ideeën over de natuur waren zo vernieuwend in de westerse wereld dat hij wel ‘de uitvinder van de natuur’ wordt genoemd. Hij was ook de eerste wetenschapper die voorspelde dat de manier waarop mensen met de natuur omgaan tot klimaatverandering zal leiden. Humboldt zette zich af tegen de tot dan toe gebruikelijke antropocentrische benadering van de natuur.

- 2p 10 Leg de antropocentrische benadering van de natuur uit, met:
- het begrip ‘de ladder van het leven’, en
 - de begrippen intrinsieke en instrumentele waarde.

Humboldt keek voor het eerst op een nieuwe manier naar de natuur toen hij een hoge vulkaan beklom:

tekst 3

In de witte mist, die de lucht tot een spookachtige, lege ruimte maakte, voelde Humboldt zich compleet afgezonderd van de bewoonde wereld. ‘Het was,’ zei hij, ‘alsof we in een luchtballon gevangen zaten.’ [...] Niemand was ooit zo hoog gekomen, en niemand had ooit zulke ijle lucht ingeademd. Daar, op het hoogste punt van de wereld, uitkijkend over het gebergte aan zijn voeten, begon Humboldt de wereld anders waar te nemen. De aarde kwam op hem over als één groot levend organisme waarin alles met elkaar verbonden was.

bron: Andrea Wulf, De uitvinder van de natuur, 2016

De visie op de natuur van Aldo Leopold wordt ecocentrisme genoemd. Leopolds opvatting over wat de natuur is, heeft implicaties voor de houding van mensen tot de natuur.

- 2p 11 Leg uit in welk opzicht Leopolds opvatting over wat de natuur is, aansluit bij tekst 3.
Leg vervolgens uit welke implicatie deze opvatting van Leopold heeft voor de houding van mensen tot de natuur.

Humboldt keek vanaf de vulkaan met liefde, verwondering en ontzag naar de natuur. Met zijn reisverslagen en tekeningen maakte hij duidelijk hoe waardevol de natuur is.

Volgens Leopold kunnen mensen de natuur pas echt respecteren door ecologisch bewustzijn te ontwikkelen.

- 1p **12** Leg dit uit met Leopolds idee van denken als een berg.

Humboldts opvatting dat de aarde één groot levend organisme is waarin alles met elkaar verbonden is, leidde tot een nieuwe definitie van de natuur. Omdat zelfs het kleinste organisme niet op zichzelf, maar alleen in relatie tot al het andere leven kan worden beschouwd, kwam hij tot de volgende definitie: de natuur is een kwetsbaar web van leven.

- 2p **13** Geef een vooronderstelling bij Humboldts definitie van de natuur.
Geef vervolgens een implicatie van deze definitie.

Humboldt was de eerste wetenschapper die een verband legde tussen kolonialisme en de verwoesting van de natuur. In Zuid-Amerika dwongen kolonisten de lokale bevolking om gewassen te verbouwen om aan andere landen te verkopen. Humboldt had kritiek op de onrechtvaardige verdeling van land en het geweld tegen de inheemse stammen die als tot slaaf gemaakten het land moesten bewerken. Door de kolonisten raakte de aarde uitgeput en verhongerde de lokale bevolking.

Volgens Murray Bookchin ontstaan ecologische problemen uit sociale problemen. Hij ziet communalisme als oplossing voor de problemen die Humboldt beschrijft.

- 2p **14** Leg met de kritiek van Humboldt uit waardoor ecologische problemen volgens Bookchin ontstaan.
Beargumenteer vervolgens of je het eens bent met Bookchins oplossing.

Humboldt zelf was er niet van overtuigd dat de milieuproblemen zoals die volgens hem door de mens worden veroorzaakt, zullen worden opgelost. In het boek *Kosmos* dat hij bijna tweehonderd jaar geleden schreef, voorspelt hij dat de hebzucht van de mens niet alleen de aarde aantast, maar ook grote impact op de kosmos, het heelal, zal hebben. Hij beschrijft een toekomst waarin de mens niet alleen de aarde, maar ook andere planeten en sterren zal doen verdorren en ze verwoest zal achterlaten. De technologische ontwikkelingen in de afgelopen tweehonderd jaar hebben het mogelijk gemaakt om andere planeten te bereiken. Het bedrijf SpaceX van miljardair Elon Musk is inmiddels van plan om de planeet Mars te koloniseren, zodat er mensen kunnen wonen en grondstoffen kunnen worden gewonnen.

Ecomodernisten hebben kritiek op traditionele milieubewegingen.

Wendell Berry heeft kritiek op technologische oplossingen.

- 4p **15** Leg met het ecomodernistische idee van ontkoppeling de kritiek op traditionele milieubewegingen uit.

Leg vervolgens de kritiek van Berry op technologische oplossingen uit.

Beargumenteer tot slot wat volgens jou de rol van technologie moet zijn bij het oplossen van milieuproblemen. Maak daarbij een afweging van de kritiek van ecomodernisten en de kritiek van Berry **en** ga daarbij in op het begrip utopie.

Humboldt mag dan gelden als ‘de uitvinder van de natuur’, volgens Steven Vogel leven we tegenwoordig in het antropoceen en moeten we het begrip ‘natuur’, dat Humboldt gebruikte, loslaten. Volgens Vogel moeten we uitgaan van de metafoor van het winkelcentrum om op een zinnige manier over milieuproblemen te kunnen praten.

- 3p **16** Leg met het begrippenpaar ‘cultuur en natuur’ uit dat we het volgens Vogel niet langer over ‘natuur’ moeten hebben.

Geef vervolgens een argument **voor** deze opvatting van Vogel met zijn metafoor van het winkelcentrum.

Geef tot slot een argument **voor** het standpunt dat we het nog wel over ‘natuur’ moeten hebben. Ga daarbij in op Vogels metafoor van het winkelcentrum.

Opgave 3 Straathonden

In Turkije wonen ongeveer 4 miljoen straathonden. Ze zijn afhankelijk van mensen die voor hen zorgen. Een van die mensen is Mine Vural:

tekst 4

Twee keer per dag gaat Mine Vural langs alle honden in haar wijk in Istanbul om ze te voorzien van eten en schoon drinkwater. Vaak krijgt ze restjes vlees van de slager in haar straat of zakjes eten van andere buurtbewoners.

‘Ze doen niemand kwaad. Ze zijn onze vrienden, onze burens, we leven met ze samen,’ zegt Vural.

bron: nos.nl, Turken boos om plannen straathonden af te maken: 'Blijf van onze honden af', 2024

Volgens de zorgethiek van Josephine Donovan en Carol Adams gaan sommige ethische benaderingen ten onrechte uit van moreel individualisme.

2p 17 Geef weer wat moreel individualisme inhoudt.

Leg vervolgens met het voorbeeld van Vural uit wat de kritiek van Donovan en Adams op moreel individualisme inhoudt.

Niet alle straathonden worden zo goed verzorgd als de straathonden in de wijk van Vural. Zo worden er regelmatig honden aangereden in het verkeer en zijn er ook mensen die de honden opzettelijk mishandelen. Net als Immanuel Kant denkt Paul Taylor na over ethiek in termen van plichten. Taylor stelt dat het biocentrisme de mens vier plichten oplegt. Volgens een van de vier plichten van Taylor hebben mensen de plicht om voor mishandelde straathonden te zorgen.

2p 18 Beargumenteer of mensen volgens jou de plicht hebben om voor mishandelde straathonden te zorgen. Ga daarbij in op:

- de plicht van Taylor die van toepassing is op mishandelde straathonden, en
- Kants opvatting over de intrinsieke waarde van dieren.

Veel mensen zien straathonden als een verrijking van de stad Istanbul. Honden brengen net als ratten ziektes over, maar ratten worden meestal als plaagdieren gezien.

1p 19 Leg met dit voorbeeld uit wat ‘speciësisme’ inhoudt.

Straathonden kunnen mensen achtervolgen, bijten, ziektes veroorzaken en ze zorgen voor onveilige verkeerssituaties. Het Turkse parlement heeft een wet aangenomen om de situatie met de straathonden te veranderen. De wet moet ertoe leiden dat straathonden kunnen worden geadopteerd of anders worden opgesloten in het asiel of gedood. De Turkse regering zegt dat ze met deze wet mensen wil beschermen.

Libertariërs zijn voorstander van een minimale overheid, ook wel een nachtwakersstaat genoemd.

- 1p 20 Leg uit dat libertariërs kunnen instemmen met deze wet van de Turkse overheid.

De honden in Turkije worden ook wel als een vorm van publiek bezit beschreven, omdat er zo veel inwoners zijn die gezamenlijk voor de honden zorgen. Adoptie wordt door de Turkse regering gezien als oplossing voor het probleem van agressieve en zieke straathonden. Bij adoptie wordt de hond iemands eigendom.

Ecolibertariërs zijn voorstanders van eigendomsrechten.

- 1p 21 Leg uit dat eigendomsrechten volgens ecolibertariërs een oplossing kunnen zijn voor het probleem van agressieve en zieke straathonden.

Binnen de ethiek wordt er een onderscheid gemaakt tussen egoïsme en altruïsme.

- 1p 22 Geef een argument dat adoptie als oplossing voor het probleem van agressieve en zieke straathonden past bij een egoïstisch mensbeeld.

De gemiddelde levensverwachting van een hond op straat is twee jaar en in die jaren hebben ze last van honger, dorst en veel verschillende ziektes. Volgens de nieuwe wet mogen honden die ziek zijn gedood worden.

Vanuit het utilisme zou het onder voorwaarden gerechtvaardigd kunnen zijn om straathonden te doden.

Peter Singer baseert zijn utilisme op een overeenkomst tussen mensen en andere diersoorten.

- 2p 23 Leg dit uit.
Leg vervolgens uit onder welke voorwaarden het vanuit een utilistisch perspectief gerechtvaardigd is om straathonden te doden.

Ook honden die voor mensen een bedreiging vormen, mogen volgens de nieuwe wet worden gedood.

Volgens Tom Regan hebben alle dieren een inherente waarde. Toch mogen de rechten van dieren soms geschonden worden.

- 1p 24 Leg uit dat het vanuit het slechter-af-principe van Regan gerechtvaardigd is voor mensen om gevaarlijke straathonden te doden.

Let op: de laatste vraag van dit examen staat op de volgende pagina.

De hond is als een van de eerste diersoorten door de mens gedomesticeerd. Dit betekent dat mensen honden gingen selecteren op bepaalde eigenschappen, waardoor de genetische aanleg van honden is veranderd. De laatste tweehonderd jaar zijn er steeds meer verschillende rassen gefokt waarbij vooral is geselecteerd op eigenschappen die mensen schattig vinden, zoals flaporen, een kleine kop, grote ogen en een platte snuit. Volgens de historica Valérie Chansigaud denken we bij het selecteren van deze eigenschappen vooral aan onszelf en niet aan de hond:

tekst 5

Deze passie voor verschillende rassen heeft behoorlijk negatieve consequenties voor de dieren die gefokt worden. Ik noem het voorbeeld van de mopshond. Dit zijn kleine hondjes met een extreem platte snuit die ervoor zorgt dat ze ademhalingsproblemen hebben.

bron: *Arte, Moeten huisdieren worden vrijgelaten?*, 2023

Wanneer het selecteren van een bepaalde eigenschap, zoals de platte snuit van de mopshond, nadelig is voor het welzijn van het dier spreken we van doorfokken.

Martha Nussbaum heeft in haar dierethiek een deugdethische benadering.

- 2p **25** Geef een argument **tegen** het doorfokken van honden. Ga daarbij in op:
- de deugdethische benadering van Nussbaum, en
 - tekst 5.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift.